

FM Marko Nenonen

Noidat ja noitaoikeudenkäynnit Suomessa 1500- ja 1600-luvulla

Useimmat ja suurimmat ihmisvainot ovat tapahtuneet tällä vuosisadalla. Silti pidetään muutaman vuosisadan takaisia noitavainoja kummallisina ja poikkeuksellisen vaikeasti selitettävinä ihmisen hulluuden aikaansaannoksina.

Ainoa noitavainoja koskeva uskomus, mitä uusinkaan tutkimus ei ole kokonaan kaatanut, on se, että suurin osa syytetyistä oli naisia. Mutta kaikkialla tämäkään ei pidä paikkaansa. Noitaoikeudenkäyntien tutkimus on ollut romanttisten kauhutarinoiden ja keksittyjen kuvitelmien särkemistä.

Euroopan vainot

Jo vainojen aikaan 1500- ja 1600-luvulla noituus oli kaikkialla Euroopassa ikivanha uskomus ja ikivanha rikos. Yksittäisiä noitaoikeudenkäyntejäkin on ollut kautta aikojen. Noituus (maleficium) tarkoitti ihmisen tai omaisuuden vahingoittamista noitumalla ja uhkaamalla tai (sen lisäksi) jollakin pahantahtoisella tempulla. Esim. ulosteiden heitto karjatiloihin oli paha keino, joka tuotti vahinkoa karjalle. Mutta pelkkä paha toivomus riitti: ihmiset uskoivat, että pahalla uhkaaminen voi käydä toteen.

Uuden ajan suuret noitavainot eivät olisi voineet syntyä perinteellisen vahingoittavan noituuden vuoksi. Varsinaiset vainot liittyivät aina kirkollisen noitateorian mukaiseen paholaismammonaan. Teoria luotiin vasta 1400-luvulla. Teorian mukaan oli olemassa noitaa, jotka "lihan heikkoudesta" ja ahneudesta maalliseen mammonaan tekivät liiton paholaisen kanssa ja matkasivat sitten - luudalla, vasikalla tai milloin milläkin - paholaisen luo noitasabattiin juhlimaan ja irstailemaan paholaisen kanssa. Paholaismammonaan tuomittiin kuolemaan.

Paholaisprosessit olivat tyypillisiä vain Keski-Euroopassa, missä moinen teoriakin syntyi. Muualla - esim. Englannissa, Pohjoismaissa tai Venäjällä - tavanomaisin syytös oli aina vahingoittava noituus tai muut taikauskoiset menot ja tavat. Nämä oikeudenkäynnit eivät laajentuneet hysteerisiksi massavainoiksi.

Keskiajalla noitaoikeudenkäyntejä oli vähän. Noitaoikeudenkäyntien aikaa Euroopassa ja joissakin eurooppalaisten siirtomaissa oli vuodet 1450-1750 mutta eniten niitä oli sadan vuoden aikana 1550-1650. 1700-luvulla oli paljon noitaprosesseja mm. Puolassa. Noitaoikeudenkäyntien määrää on tavattomasti liioiteltu. Vaikka tuomioista kertovat lähteet eivät ole täydellisiä, on ilmeistä, ettei syytettyjä ollut 150 000:tä enempää, kentien vain 100 000. Kuolemantuomioita on annettu korkeintaan 60 000. Monista muista rikoksista tuomittiin moninkertaisesti useammin. Mm. Ruotsissa eläimeen sekaantumista käsiteltiin useammin kärkeillä.

Suomen noitaoikeudenkäynnit

Suomessa noitaoikeudenkäynnit yleistyivät 1550-1580-luvulla. Vuosisadan vaihteessa ne vähenivät mutta lisääntyivät erityisen paljon 1650-luvulla. Eniten niitä oli 1670- ja 1680-luvulla. Kaikkiaan 1500- ja 1600-luvulla lienee käyty oikeutta noituuden ja taikuuden vuoksi noin 1 500 syytettyä vastaan - siis varsin harvoin. Oikeudenkäyntejä ei ollut missä tahansa: pääosa niistä oli aina Varsinais-Suomessa, Ala-Satakunnassa ja Pohjanmaalla sekä varsinkin 1600-luvulla Etelä-Karjalassa eli taloudellisesti ja poliittisesti kehittyneimmillä alueilla. (Mainittakoon, että Uusimaa oli tuolloin vielä Suomen "kehitysaluetta".) Jos oikeudenkäyntejä olisi ollut tasaisesti siellä, missä asutustakin, olisi Hämeessä, Savossa ja Uudellamaallakin pitänyt olla paljon useampia noitaprosesseja.

Ennen 1660-lukua kärjillä tuomittiin yleensä vain noituudesta. Vuosisadan lopulla tuomittiin joskus myös paholaiskultista - siitä ei täällä tiedetty mitään ennen 1600-luvun puoltaväliä - mutta erityisen usein pelkästään erilaisista taioista. Mikä tahansa hyvää tarkoittava taika - karjataika, parantava loitsu tai vaikkapa lemmentaika - tuli maallisenkin oikeudenkäynnin tavanomaiseksi aiheeksi kuten oli jo käynyt muuallakin Euroopassa. Aikaisemmin tai-

kojen teosta oli tuomittu useimmiten vain kirkon piirissä. Pelkästään yrttien tai voiteiden käytöstä ei tuomittu, ellei käyttöön liittynyt kirkon kieltämiä "menoja".

Jälkipolvien noitaoikeudenkäynniksi nimittämät prosessit olivat siis erilaisia: Noituus oli ikivanha tapa ja rikos. Paholaiskultti oli aivan uusi uskomus ja uusi rikos. Ja taikuus oli ikivanha tapa mutta rikoksena nuori - se tehtiin rikokseksi 1500-luvulla mutta vasta luterilaisen täysortodoksian myötä siitä ryhdyttiin tuomitsemaan aina myös käräjillä.

Kauheat tuomiot?

Jälkipolvet ovat syyttäneet noitavainoista useimmiten inkvisitiota. Mutta pääosa syytteistä käsiteltiin maallisissa oikeuksissa eikä kirkon piirissä. Kidutus ei ollut niin yleistä kuin on uskottu eikä se useinkaan ollut niin julmaa kuin kauhukuvissa on esitetty. Kidutus oli säännöksillä rajattua ja valvottua ja vaikka usein epäiltyä kidutettiin julmasti ja säädösten vastaisesti, ei nykyaikaisen ihmisen pitäisi tätä kauhistella: useimmissa maailman maissa kidutus on edelleen käytössä ja kahden viimeisen vuosikymmenen aikana sen väitetään jopa yleistyneen.

Suomessa kidutusta tiedetään käytetyn vain joissakin Ahvenanmaan ja Pohjanmaan paholaisoikeudenkäynneissä, joissa niveliä puristavat peukaloruuvit otettiin jonkun kerran käyttöön. Kidutukseen vaadittiin hovioikeuden lupa eikä edes anomukseen ryhdytty, jollei muuta näyttöä syyllisyydestä jo ollut. Epäiltyjen kohtelu ei aina ollut asiallista mutta tässä suhteessa noitaprosessit eivät olleet poikkeus.

Käräjillä asia käsiteltiin tasapuolisesti ja perusteellisesti. Syytteet, todistukset ja puolustus punnittiin huolella. Joskus hovioikeus palautti kelvottomasti käsitellyn jutun takaisin käräjille. Ei ole merkkejä siitä, että ajattelun kehittymättömyys tai mielivalta olisi rehottanut oikeudessa. Päinvastoin: tarkalla tutkinnalla oikeus hillitsi syytteiden nostoa.

Varmaa on, että Suomessa ainakin puolet syytetyistä vapautui.

Kuolemantuomioita tiedetään annetun noin 120 mutta usein hovi-

oikeus jätti tuomion vahvistamatta. Mm. väkivallasta ja huoruudesta tuomittiin moninkertaisesti useammin kuolemaan! Tavallisin tuomio noituudesta ja taikuudesta oli tavattoman korkea sakko, minkä rahattomat maksoivat ankaralla ruumiinrangaistuksella. Useimmat tuomiot tulivat esivallan - pappien, nimismiesten ym. - nostamista taikuussyytöksistä.

Keitä noidat olivat?

Nainen oli useimmiten syytettynä eurooppalaisissa noitaoikeudenkäynneissä. Kuitenkin siellä täällä syytetyistä oli suuri osa miehiä ja joillakin alueilla - mm. Islannissa ja Suomen Etelä-Karjalassa - pääosa syytetyistä oli aina miehiä. Syytteeseen joutuneet naiset olivat useimmiten talonpoikien ja porvareiden vaimoja - eivät aina yksinäisiä, köyhiä tai leskiä.

Suomessa 1660-luvulle asti enemmistö syytetyistä oli miehiä. Tämän jälkeen naisten osuus syytetyistä nousi suuremmaksi muualla muttei Etelä-Karjalassa. Yksi syy tähän näyttää selvältä: kun ennen tätä taikuudesta ei useinkaan oikeudessa syytetty, eivät karjataikoja harjoittaneet naiset joutuneet oikeuteen. Kun oikeuskäytäntö muuttui, löytyi taikoja tehneitä naisia yllin kyllin. Naisten syyttäminen usein karjataioista oli tietenkin luonnollista, koska naiset kantoivat päävastuun karjataloudesta. Etelä-Karjala oli miehistä kaskiviljelysaluetta ja niissä oloissa nainen säästyi noituus- ja taikuussyytöksiltä.

Toisin kuin tavallisesti kuvitellaan, ei voida osoittaa olleen tiettyä ihmistyyppiä, joka muita useimmiten olisi joutunut syytetyksi. Kun otammekin huomioon, että kenen tahansa uhkaus saattoi käydä toteen - syytettynä oli mm. 15-vuotias neitonen ja Punkalaitumen pappi - , on ymmärrettävää, ettei noidaksi välttämättä valikoiduttu. Taikojenkin teko oli jokapäiväistä ja niitä tekivät kaikki. Ammattinointien ja tietäjien osuus syytetyistä oli pieni - yleensä he olivat sen verran "fiksujakin" että välttivät oikeuden.

Miksi vainot?

Voisi ajatella, että noitavainot levisivät Suomeen muualta Euroopasta, esim. Ruotsista. Paholaiskultti oli keski-eurooppalaisten kirkonmiesten luomus eikä olisi voinut syntyä Suomessa. Se tieten-

kin levisi tänne opillisen sivistyksen myötä. Ruotsi-Suomen ensimmäiset suuret paholaisprosessit alkoivat Ahvenanmaalla v. 1666 ja ne syntyivät aikansa opillisen sivistyksen eturintamassa olleen sikäläisen tuomarin Nils Psilanderin vaikutuksesta. Seuraavat suuret paholaisprosessit Suomessa olivat 1670-80-luvulla Pohjanmaalla. Muualla ja muulloin Suomessa paholaiskulttia harjoittavat noidat olivat erittäin harvinainen aihe oikeudessa. Vasta pääsiäiskorttien myötä levisi käsitys luudalla lentävistä vanhoista naisista jokaiseen suomalaiseen kotiin. Jälkipolvet ovat tehneet kaikkein harvinaisemmasta noidasta kaikkein yleisimmän noidan.

Kaikissa maissa perustan erilaisten noituus- ja taikuussyytösten yleistymiselle loi uuden ajan alussa eli 1500- ja 1600-luvulla syntynyt nykyaikainen, kaikissa asioissa keskitetysti johdettu valtio. Hallinto ja oikeuselämä tehostui mutta myös rikoslaki tuli ankarammaksi. Kuolemantuomiot yleistyivät, mikä johtui etupäässä siitä, että kuningas halusi lakiansa todella noudatettavan ja teki siitä siksi mahdollisimman pelottavan. Ilman hallinto- ja oikeuslaitoksen kehittymistä ei olisi voinut syntyä suurta määrää noitaoikeudenkäyntejä eikä ilman rikosoikeuden ankaroitumista paholaiskultista ja taikuudesta olisi voitu tuomita.

Noituussyytökset sikisivät usein sosiaalisista ristiriidoista. Noitaoikeudenkäyntien aika oli suuren taloudellisen ja sosiaalisen mullistuksen aikaa niin Suomessa kuin muuallakin Euroopassa. Ihmisten eloa rytmittivät alinomaiset sodat, tilojen kaatuminen, ns. pikku jääkauden tuottamat toistuvat kadot ja väestönkasvu mutta toisaalta myös suurtilojen ja nykyaikaisen rahatalouden synty. Toisaalla kasvoi rikkaus mutta mm. sotien takia väestön valtaosa köyhtyi. Köyhyyden uhkaamina takaiskut tuntuivat katkerilta ja synnyttivät sosiaalista kaunaa. Kauna purkautui noitaoikeudenkäynneissä, joissa kyläläinen, usein naapuri, syytti toista kärsimistään vahingoista.

Miksi noitaoikeudenkäyntejä ei ollut Lapissa - mikä jo tuolloin oli kuuluisa noidistaan - tai Uudellamaalla ja sisämaassa. Tämä oli hyvin tyypillistä: kaikkialla noitaoikeudenkäynnit olivat kehittyneempien alueiden ilmiö. Muilla alueilla niitä oli vähän. Syynä tähän oli kaksi seikkaa: Ankarammin uusi oikeusjärjestelmä vaikutti alueilla, joissa muukin hallinto toimi hyvin. Noituus ja

taikuus tulivat helposti ilmi ja käräjiltä poissaolo oli vaikeaa. Toinen syy lienee se, että kaunaa ja kateutta synnyttäneet ristiriidat olivat kärjekkäimpiä edistyneimmillä alueilla. Syrjäseutujen köyhyys oli tasaista, tilaa oli kaskeksi ja raivioksi ja kun koko yhteisöä kohtaavista kadoistakaan ei noitia syytetty, ei epäilyille löytynyt paljonkaan ponninta.

Vielä 1600-luvulla eivät ihmiset juurikaan ymmärtäneet, että kirkon pyyhkäiseminen miehen housuilla tai parantava loitsu oli sopimatonta. Aluksi taikuutta oli kitketty opetuksin ja saarnoin sekä kirkon antamalla kurinpitorangaistuksilla. Luterilaisen puhdasoppisuuden tiukennuttua 1660-luvulla rupesi esivalta rankaisemaan kovemmin "pakanallisesta" taikuudesta. Kirkonmiehet katsoivat paholaiskultin, vahingoittavan taikuuden eli noituuden sekä kaikenlaisen muunkin taikuuden yhdeksi kauheaksi synniksi, noituudeksi. Kirkonmiesten mukaan niissä ei ollut eroa - kaikki juonsivat voimansa paholaisesta ja sen palvonnasta. Ja kun kansan viattomana pitämät tavat oli katsottu kauheaksi noituudeksi, saatiin myös perusteet tuomita taikuudesta siinä missä noituudestakin oli tuomittu. Taikuusoikeudenkäynnit yleistyivät siis esivallan entistä ankaramman uskontopolitiikan vuoksi.

Vainot loppuivat - miksi?

Noituusoikeudenkäynnit vähenivät kun hallintokoneistoa pyörittäneet mahtimiehet jättivät noituusjutut käsittelemättä. Sinänsä noituuden epäily ei ollut uutta: noituutta ja noitateoriaa oli epäilty jo ennen vainoja.

Esivalta saattoi luopua noituususkosta kahdesta syystä: Sen toimia ohjasivat uusimmat tieteen opit ja luja luottamus omaan kasvaneseen valtaan. Takaiskut eivät olleet vastustajan juonia vaan järjestelykyvyn puutetta tai alamaisten niskurointia. Hallintomiesten usko omaan voimaan, tehokkuuteen ja valtaan sai heidät epäilemään noituutta. Kyläläinen pelkäsi yhä naapurinsa noituutta, esivalta ei - hallintokoneistoa ja armeijaa ei voitu kukistaa noituudella.

Miksi esivalta ei lakannut tuomitsemasta taikuudesta? Syy oli se, että taikuus oli esivallalle pahempaa kuin noituus, sillä puhdasoppista uskoa ei voitu ylläpitää taikojen tekijöiden joukossa. Eritoten kirkon elimissä taikuudesta syytettiin usein 1700-luvulla.

Syytökset menettivät merkityksensä vasta kun tämän kaltainen uskonnollinen eripura hautautui suuremman uhan alle: uskonnollisten protestiliikkeiden synty myöhemmin 1700-luvulla sai taikojen teon näyttämään vähäiseltä synniltä.

Noitausko - hulluutta?

Kuten kaikki tiedämme, usko noituuteen ja taikuuteen ei ole loppunut länsimaistakaan. Monissa nykyisissä kulttuureissa Afrikassa ym. on tavallista, että ihmiset syyttävät sairaudestaan tai vammoistaan riitakumppaneitaan ja paranevat, kun asioista on esimerkiksi parantajan välityksellä sovittu. Ovatko he hulluja ja tyhmiä.

Juuri äskettäin ilmestyi Jyväskylän yliopistossa tutkimus, jossa todettiin, että erilaiset sairaudet työpaikalla ovat yleisempiä siellä, missä ilmapiiri on huonompi, stressaavampi ja missä ihmiset ovat vähiten tyytyväisiä työhönsä. Riitaisuus ja ahdistuneisuus synnyttävät tuskaisuuden sävyttämiä oireita, takaiskut epäilyjä juonittelusta. Nykyaikainen psykiatria tarkastelee tätä "ihmissuhteiden noituutta" mm. psykosomatiikan ja suggestion termin. Nyt olen jo kaukana omasta alastani mutta rohkenen tiivistää näiden termien merkityksen siten kuin ne voisi tässä yhteydessä ymmärtää: Psykosomatiikalla tarkoitetaan sitä, että sairaus voi aiheutua myös stressistä, riidoista, suuresta takaiskusta tms. Suggestion on ihmisen kykyä vaikuttaa itseensä tai muihin suostuttelelun ja maanittelun keinoin. Mm. hyonoosi on suggestiota, jota kaikkia uteliaita kehoitetaan kokeilemaan silloin kun alan asiantuntija järjestää siitä näytöksen. Kaikki tämä on nykyaikaista länsimaista lääketiedettä!

Hypnoosi on oiva ja havainnollinen koe niille, jotka uskovat, että kaikista asioista voidaan selvittää näppäilemällä luonnontieteen ja taloustieteen kaavoja taskulaskimeen. Noitaioikeudenkäyntienkin tutkimus on helppoa taskulaskimen ja taulukoinnin keinoin - eikä valan tuloksetonta. Mutta noituususkon juurista perille pääsy on kokenaan toinen asia - mahdollisesta noituudesta puhumattakaan.